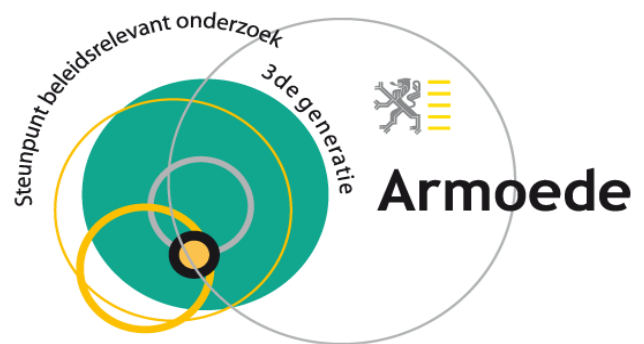

De ongelijke toegang tot kwalitatieve kinderopvang en kleuterschool voor gezinnen in armoede in Europa

Bijlage 2 bij de Society Case 'Ongelijkheid begint in de wieg' (ECEC)

Michel Vandenbroeck
Arianna Lazzari
Tineke Schiettecat

11/04/2013

Bijlage 2 VLAS-Studies 5

Het Vlaams Armoedesteunpunt is een samenwerkingsverband van UA, KU Leuven, KdG-Hogeschool en UGent.

Gelieve naar deze publicatie te verwijzen als volgt:

Vandenbroeck, M., Lazzari, A., Schiettecat, T (2013), De ongelijke toegang tot kwalitatieve kinderopvang en kleuterschool voor gezinnen in armoede in Europa. Bijlage 2 bij de Society Case over 'Early Childhood Education and Care'(ECEC), Bijlage bij VLAS-Studies 5, Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

Voor meer informatie over deze publicatie: michel.vandenbroeck@ugent.be of steven.groenez@kuleuven.be

Deze studie werd uitgevoerd in het kader van het Vlaamse armoedesteunpunt en werd gefinancierd door de Vlaams Minister bevoegd voor Armoedebestrijding, Ingrid Lieten.
De conclusies van deze publicatie vertolken niet noodzakelijk de visie van de opdrachtgever.

© 2013 Vlaams Armoedesteunpunt

p.a. Vlaams Armoedesteunpunt
Centrum OASes
Sint Jacobstraat 2 (M232)
2000 Antwerpen

Deze publicatie is ook beschikbaar via www.vlaamsarmoedesteunpunt.be

Inhoud

1.	Inleiding	4
2.	Het probleem.....	4
3.	Redenen voor het ondergebruik	5
4.	Succesfactoren.....	6
5.	Een kader voor succesvolle inclusieve praktijken	8

1. Inleiding

Deze bijlage hoort bij de society case “Ongelijkheid begint in de wieg”, over de relatie tussen kinderen in armoede en voorschoolse voorzieningen. Het document bevat een beknopte samenvatting van bestaande kennis over de toegankelijkheid van kwaliteitsvolle voorzieningen, met name voor gezinnen in armoedesituaties die een kind hebben van voorschoolse leeftijd. De tekst geeft een bondig overzicht van zowel recente wetenschappelijke studies als van internationale beleidsdocumenten die beide focussen op de Europese context. De tekst is onder meer gebaseerd op een ruimere literatuurstudie die in opdracht van de Europese Commissie werd gemaakt en gepubliceerd is als: Lazzari, A., & Vandenbroeck, M. (2012). Literature Review of the Participation of Disadvantaged Children and families in ECEC Services in Europe. In J. Bennett (Ed.), Early childhood education and care (ECEC) for children from disadvantaged backgrounds: Findings from a European literature review and two case studies, Study commissioned by the Directorate general for Education and Culture. Brussels: European Commission. Deze literatuurstudie diende tevens als basis voor een seminarie georganiseerd door de Transatlantic Forum on Inclusive Early Years, een initiatief van een consortium van Foundations, gecoördineerd door de Koning Boudewijnstichting. Eind 2012 kwamen gedurende drie dagen experts en beleidsmakers uit Europa en de Verenigde Staten samen om de problematiek van ongelijke toegang voor kinderen in armoede te bespreken. Ook de bevindingen van die expertengroep zijn verwerkt in deze bijlage. De bibliografie achteraan deze tekst geeft een zicht op de meest recente Europese publicaties over dit onderwerp.

Gebaseerd op analyses van succesrijke programma's, schetst het voorliggende document ook wel een aantal mogelijkheden voor de toekomst.

2. Het probleem

De toenemende bezorgdheid over de toegankelijkheid van opvangvoorzieningen en kleuterscholen voor gezinnen in armoede reflecteert zich zowel in internationale beleidsdocumenten (o.a. Europese Commissie, 2011; Europees Parlement, 2002) als in internationale rapporten (o.a. Eming Young, 2007, Naudeau, Kataoka, Valerio, Neuman & Elder, 2011; OECD, 2006, 2012; Unicef Innocenti Research Centre, 2008). Op Europees niveau wortelt deze bekommernis in een breder engagement voor een vermindering van de kinderarmoedecijfers overheen de verschillende lidstaten en gaat ze gepaard met de erkenning dat voorzieningen van hoge kwaliteit deprivatie een vroegtijdige halt kunnen toeroepen (Europese Commissie, 2006; Agentschap Onderwijs, Audiovisuele media en Cultuur, 2009). In deze lijn wordt gepleit voor een universele en gelijke toegang tot kwaliteitsvolle kinderopvang en kleuterscholen met de bedoeling het vroegtijdig schoolverlaten te reduceren en risico's op armoede en sociale uitsluiting te verminderen (Council of European Union, 2011).

Hoewel hierover op Europees niveau een politieke en wetenschappelijke consensus bestaat, is aangetoond dat gezinnen uit etnische minderheidsgroepen en gezinnen in armoedesituaties opvallend minder vaak gebruik maken van het formele voorschoolse opvangcircuit en dat – wanneer dit wel het geval is – hun kinderen eerder terechtkomen in voorzieningen van een mindere kwaliteit dan hun meer gegoede leeftijdsgenoten. Hoewel niet van alle landen gedetailleerde cijfers beschikbaar zijn (Frankrijk bijvoorbeeld laat de etniciteit van gebruikers van voorzieningen voor het jonge kind niet officieel optekenen), zijn er voldoende aanwijzingen dat het hier een globaal fenomeen betreft. Uit recent onderzoek blijkt dat dit het geval is voor de Verenigde Staten (Hernandez, Takanishi, & Marotz, 2009) maar ook voor zowat alle Europese

landen, waaronder Frankrijk (Brabant-Delannoy & Lemoine, 2009), Duitsland (Büchel & Spiess, 2002), Italië (Del Boca, 2010), Nederland (Driessen, 2004; Noailly, Visser, & Grout, 2007), en Engeland (Sylva, Stein, Leach, Barnes, & Malmberg, 2007), en natuurlijk ook Vlaanderen (Ghysels & Van Lancker, 2011; 2012). Zelfs in de Scandinavische landen blijken specifieke groepen, zoals allochtone nieuwkomers (Wall & Jose, 2004) en gezinnen met een lagere sociale status (Zachrisson, Janson & Naerde, 2013) moeilijk een plaats te vinden en minder gebruik maken van ECEC.

3. Redenen voor het ondergebruik

Initieel begreep men dit probleem (en dat is soms nog het geval) als het resultaat van de voorkeur van ouders en hun keuze (Hofferth & Wissoker, 1992; Peyton, Jacobs, O'Brien, & Roy, 2001; Shlay, Tran, Weinraub, & Harmon, 2005). Inmiddels is echter duidelijk geworden dat bij het beslissingsproces van ouders ook contextuele beperkingen doorwegen. Er is bijgevolg nood aan een meer ecologische benadering die de veelheid aan beïnvloedende elementen in rekening neemt (Pungello & Kurtz-Costes, 1999, 2000; Sylva, et al., 2007; Van Lancker & Ghysels, 2012). In deze kernachtige nota schetsen we kort een aantal factoren die een impact hebben op het ongelijke gebruik van kwaliteitsvolle voorzieningen voor het jonge kind.

Beleid

De toegankelijkheid voor allochtone kinderen en voor kinderen die opgroeien in armoedesituaties wordt aantoonbaar beïnvloed door beleidsmaatregelen die betrekking hebben op zowel de beschikbaarheid van diensten als op de kwaliteit ervan (Sylva, e.a., 2007) en ook op de inbedding van deze voorzieningen in een breder welzijnsbeleid (Van Lacker & Ghysels, 2012). Voorzieningen die opereren volgens het vrije marktmechanisme blijken er minder goed in te slagen om arme gezinnen te bereiken, zelfs wanneer een compenserend vouchersysteem wordt gehanteerd (Lee, 2006; Moss, 2009). Een opvallend voorbeeld hiervan is Nederland waar sinds de vermarkting in 2005 het aantal voorzieningen in landelijke en armere buurten gedaald is, terwijl dit aandeel merkbaar volgens het Nederlands Planbureau is toegenomen in de rijkere wijken van meer verstedelijkte gebieden (Noailly, e.a., 2007). Dit betekent uiteraard niet dat het probleem van ongelijke toegang zich beperkt tot marktgeoriënteerde systemen. Onderzoek toont duidelijk aan dat ook in uitgebreide verzorgingsstaten – die typerend zijn voor het continentaal Europese welvaartsmodel – gesubsidieerde kinderopvang en kleuterscholen van hoge kwaliteit meer beschikbaar zijn in de meer gegoede wijken van onze steden (Vandenbroeck, De Visscher, Van Nuffel, & Ferla, 2008; Del Boca, 2010).

Zowel de gelijke toekenning van voorzieningen voor het jonge kind als de financiering en betaalbaarheid ervan worden in dit opzicht beschouwd als cruciale factoren om de toegankelijkheid voor kinderen uit allochtone en arme gezinnen te verhogen (Children in Scotland, 2011). Een overheidsbeleid dat – binnen een algemeen regulerend kwaliteitskader – een brede aanpak beoogt van zowel de beschikbaarheid, de voorrangscriteria als de kostprijs van kinderopvang en kleuterschool blijkt het meest effectief om ongelijkheden in de deelname aan deze voorzieningen te reduceren. Een longitudinaal onderzoek heeft aangetoond dat het beleid van de Vlaamse Gemeenschapscommissie in Brussel bijvoorbeeld een significante verbetering van die toegang in alle Nederlandstalige kinderdagverblijven heeft veroorzaakt op 5 jaar tijd (Vandenbroeck, Geens en Berten, 2013). Een ander interessant voorbeeld van de invloed van het beleid is Zweden: de implementatie van een maximumtarief (tussen 2001 en 2003) had er een grote impact op de werkzaamheidsgraad van ouders (Skolverket, 2007).

Kenmerken van de voorzieningen

Verschillende landen kampen met een tekort aan voorzieningen voor het jonge kind dat, in systemen waar kinderopvang en onderwijs onderscheiden worden, het meest nijpend is voor de

jongste kinderen (tussen 0 en 3 jaar). Dat is het geval in Vlaanderen en het risico bestaat daarom dat beschikbare plaatsen verdeeld worden volgens voorrangscriteria die – soms onvrijwillig – discriminerend werken ten aanzien van gezinnen in armoede. Zo wordt bijvoorbeeld prioriteit gegeven aan werkende ouders of aan gezinnen die zich vroegtijdig inschrijven op de wachtlijsten (Felfe & Lalive, 2011; Ghysels & Van Lancker, 2011), terwijl ouders in precare levensomstandigheden hun nood aan formele kinderopvang nauwelijks op voorhand kunnen plannen (Vandenbroeck, et al., 2008). Het feit dat allochtone gezinnen bovendien minder toegang hebben tot opvang binnen informele netwerken (Wall & Jose, 2004) en vaker onregelmatige uren werken, vraagt van voorzieningen meer flexibele openingsuren, wat slechts zelden het geval is binnen het traditionele gesubsidieerde circuit (Del Boca, 2010; Hernandez, e.a., 2009; Wall & Jose, 2004).

Kenmerken van gezinnen

Allochtone gezinnen en gezinnen die leven in armoedesituaties hebben vaker kleinere informele netwerken en hebben minder toegang tot informatie over kinderopvang, kleuterschool en over de aanmeldingsprocedures. Daarbij komt nog dat taal- en culturele barrières hen mogelijk verhinderen om de bureaucratische procedures te voltooien die noodzakelijk zijn om hun kinderen in te schrijven (Leseman, 2002). Een treffend voorbeeld vormen sommige Roma-gemeenschappen waar de combinatie van het wantrouwen van gezinnen tegenover autoriteiten en publieke diensten, en de discriminatie en vijandigheid waarmee ze in pedagogische omgevingen worden geconfronteerd de participatie van hun kinderen aan voorzieningen voor opvang of onderwijs dreigen te ondergraven (Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa, 2010).

4. Succesfactoren

Ondanks de terugkerende obstakels zijn er zowel in Vlaanderen als in Europa heel wat voorbeelden te vinden van praktijken die deze moeilijkheden lijken te overwinnen en een significante vooruitgang zien in de inschrijvingen van kinderen uit arme gezinnen (voor meer informatie over netwerken die binnen praktijken overheen Europa werken aan deze kwesties, zie bijvoorbeeld www.decet.org of www.issa.nl en rapporten van het Roma Education Initiative: www.osi.hu/esp/rei/). Een analyse van diverse succesrijke projecten onthult vijf cruciale criteria voor een structurele toegankelijkheid.

Beschikbaarheid

Aangezien gezinnen in armoede doorgaans niet even mobiel zijn als meer welvarende families, is het essentieel dat in die buurten waar arme gezinnen en etnische minderheidsgroepen leven een kwaliteitsvolle dienstverlening te vinden is. Dit wil echter niet zeggen dat voorzieningen voor kinderopvang en kleuterschool uitsluitend gekanaliseerd moeten worden naar zogenaamde “risicogroepen”. Integendeel, structurele voorzieningen die de hele bevolking aanspreken (maar met een speciale aandacht voor de specifieke noden van gezinnen) blijken meer succesvol dan doelgroepspecifieke voorzieningen (OECD, 2006). Dat is het principe van progressief universalisme. Beleidsmaatregelen die zich met andere woorden baseren op een (kinder)rechtenperspectief blijken doorgaans meer effectief dan wanneer ze uitsluitend geënt zijn op de beoordeling van noden (of risico’s). Dat betekent dat het tekort aan plaatsen niet enkel kan bestreden worden door bestaande voorzieningen uit te breiden, maar vooral ook door nieuwe voorzieningen te bouwen in wijken waar er nu geen zijn.

Betaalbaarheid

Wanneer overheidsfinanciering structureel beschikbaar is, zijn voorzieningen doorgaans gratis of worden de tarieven voor ouders afgestemd op hun inkomen, wat de betaalbaarheid verhoogt (Del

Boca, 2010). Het criterium van betaalbaarheid verwijst echter niet enkel naar het materiële aspect, maar ook naar meer “symbolische” kosten. Zo dienen ouders bijvoorbeeld een figuurlijke prijs te betalen wanneer ze door doelgroepspecifieke voorzieningen gelabeld worden als risicodragers of wanneer ze een deel van hun privacy moeten inleveren, wat mogelijks aanzienlijke drempels opwerpt (Roose & De Bie, 2003). Basisvoorzieningen die zich richten op de hele bevolking – met ofwel een gratis of inkomensgerelateerde werking – blijken daarom een groter egaliserend potentieel te hebben dan doelgroepspecifieke programma’s (Children In Scotland, 2011).

Bereikbaarheid

Een beschikbare en betaalbare voorziening is niet noodzakelijk ook bereikbaar, aangezien verschillende soorten drempels kinderen van arme en allochtone gezinnen impliciet kunnen uitsluiten: taalbarrières, kennis van bureaucratische procedures, wachtlijsten of managementprioriteiten. Het toegankelijkheidsbeleid van kinderopvang en kleuteronderwijs dient bijgevolg – en vooral op lokaal niveau – zorgvuldig gepland te worden, met als uitgangspunt de analyse van mogelijke drempels die kinderen en gezinnen in achtergestelde situaties verhinderen gebruik te maken van het aanbod. Dit zou kunnen betekenen dat gezinnen die minder zichtbaar zijn in de lokale gemeenschap actief betrokken worden met de bedoeling een sterkere vertrouwensband te creëren tussen gemarginaliseerde groepen en voorzieningen (Bennet, 2012; Broadhead, Meleady & Delgado, 2008).

Bruikbaarheid

Zoals hierboven werd verduidelijkt, moet het ongelijke bereik beschouwd worden als een resultaat van wederzijdse (bi-directionele) relaties tussen beleid, gezinskenmerken en diensten. Voorzieningen dienen ook bruikbaar te zijn, wat betekent dat gezinnen de dienstverlening ervaren als ondersteunend en afgestemd op hun noden. In de eerste plaats verwijst dit naar praktische elementen, zoals bijvoorbeeld de openingstijden, rekening houdend met het gegeven dat gezinnen van allochtone origine meestal tewerkgesteld zijn in laagopgeleide, weinig betaalde, atypische jobs met onregelmatige werkuren (Del Boca 2010; Leseman, 2002; Wall and José, 2002). Ten tweede betekent dit ook dat voorzieningen voor het jonge kind beheerd worden op een manier die zinvol is voor zowel de ouders als voor de lokale gemeenschappen. Het beleid van opvang- en onderwijsvoorzieningen dient daarom democratische besluitvormingsprocessen te omvatten die toelaten de diverse noden van gezinnen uit te drukken en systematisch in rekening te brengen om de voorziening zodoende af te stemmen op de plaatselijke behoeften. Voorzieningen voor het jonge kind die – vertrekkende van deze premissen – beleidsvormende capaciteit ontwikkelen en actief deelnemen aan lokale consultatieprocessen (beleids campagnes), blijken het meest efficiënt in het aanspreken van achtergestelde gemeenschappen (Open Society Institute, 2006; Zyllicz, 2010).

Begrijpbaarheid

Het laatste criterium ten slotte verwijst naar de mate waarin de betekenis van voorzieningen overeenstemt met de betekenissen die ouders eraan toekennen. Dit houdt in dat waarden, overtuigingen en opvoedingspraktijken van voorzieningen onderhandeld moeten worden met gezinnen en met de lokale gemeenschap (Vandenbroeck, 2011). Monoculturele voorzieningen die diversiteit niet in rekening nemen in hun dagelijkse praktijk, slagen er doorgaans niet in het vertrouwen te winnen en dragen op die manier bij tot segregatie en discriminatie (Driessen, 2004; Leseman, 2002). Diensten die daarentegen ouders en lokale gemeenschappen betrekken in democratische besluitvormingsprocessen en die zich engageren om personeel van minderheidsgroepen in dienst te nemen en te trainen, worden beschouwd als meer succesvol in de participatiebevordering van kinderen van diverse achtergronden (DECET, 2007; De Graaf & Van Keulen, 2008; Peeters, 2010). Een integraal aanbod – waarin zorg en educatie, programma’s voor kinderen en gezinsondersteuning, doelgroepspecifieke en universele benaderingen worden

gecombineerd – binnen een samenwerkingsverband van diensten komt het best tegemoet aan de behoeften van lokale gemeenschappen in contexten van diversiteit (Children in Scotland, 2011; Open Society Institute, 2006; Whalley & Pen Green Centre Team, 2007).

De impact van bredere socio-economische factoren mag evenwel niet onderschat worden. Het is niet toevallig dat de effecten van de achtergrondsituatie op de participatiegraad van kinderen het meest gereduceerd worden in Scandinavische landen waar in universeel toegankelijke kinderopvang wordt voorzien en socio-economische verschillen minder uitgesproken blijken dan elders (Ghysels & Van Lancker, 2011). Dit leidt tot volgende conclusie: een universele toekenning van publiek gesubsidieerde voorzieningen binnen geïntegreerde systemen die zorg en educatie combineren – samen met een flexibele toewijzing van fondsen die zich richten op bijkomende hulpbronnen voor kinderen en gezinnen in achtergestelde situaties – kunnen bijdragen tot de reductie van sociale ongelijkheid in het gebruik van voorzieningen voor het jonge kind, in het voordeel van achtergestelde groepen (Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, 2009; Unicef-Innocenti, 2008; Leseman, 2002).

5. Een kader voor succesvolle inclusieve praktijken

Succesvolle inclusieve praktijken beantwoorden meestal aan een hele waaier van gezamenlijke kenmerken, die een inzet vragen op verschillende niveaus (beleid, voorziening en ouders). Samengevat leidt de beschikbare literatuur tot de volgende 13 aanbevelingen:

Beleidsniveau	Niveau van voorziening	Niveau van de ouder
1. Publieke financiering 2. Integratie van zorg en educatie 3. Universeel recht met mogelijk geografische prioriteiten 4. Centrale regeling van ouderbijdragen 5. Kwaliteitsbeleid	6. Democratische besluitvorming 7. Voorrangsregels 8. Outreach 9. Flexibele openingsuren afgestemd op behoeften 10. Diversiteit op de werkvloer 11. Samenwerking tussen voorzieningen	12. Betrokkenheid 13. Toegankelijke en betekenisvolle informatie

1. Publieke financiering: de manier waarop voorzieningen gefinancierd worden beïnvloedt de toegankelijkheid. De subsidiëring van voorzieningen blijkt efficiënter te zijn dan het financieren van ouders. De beste resultaten worden bekomen door structurele voorzieningen voor iedereen te financieren en bijkomende geldstromen te richten naar de armste wijken.
2. Integratie van zorg en educatie: waar kinderopvang en kleuterschool geïntegreerd zijn onder één administratief bestuur worden doorgaans betere resultaten geboekt in termen van toegankelijkheid voor kansarme kinderen, in het bijzonder voor de jongste kinderen (0 tot 3 jaar).
3. Universeel recht: beleid dat uitgaat van het recht op kinderopvang behaalt de beste resultaten. Dat sluit een focus op bepaalde wijken (eerder dan bepaalde populaties) niet uit. Op die manier worden geen bevolkingsgroepen gestigmatiseerd.
4. Kinderopvang en kleuterschool dienen gratis te zijn. Kan dit niet, dan worden ouderbijdragen best volgens inkomen bepaald. Dat is efficiënter dan een vouchersysteem dat arme ouders afzonderlijk bedient. Vouchers blijken doorgaans de kwaliteit van de voorzieningen niet ten goede te komen en benadelen de lagere middenklasse.

5. Kwaliteitsbeleid: gecentraliseerde systemen waar de overheid de kwaliteitsnormen vastlegt en bewaakt (monitoring) zijn de beste garantie voor universele kwaliteit voor iedereen. Dat geldt met name voor de structurele randvoorwaarden (omringingsgraad, kwalificaties van personeel, professionele ondersteuning, ...). Voor het curriculum (wat men met de kinderen doet) geldt dat lokale vrijheid belangrijk is binnen centraal bepaalde grenzen (zie volgend punt).
6. Democratische besluitvorming: het pedagogisch beleid van een voorziening dient verschillende perspectieven over zorg, educatie en opvoeding te reflecteren en te respecteren, door plaatselijke gemeenschappen te betrekken bij het curriculum.
7. Voorrangsregels: het is onvermijdelijk dat er voorrangsregels ontstaan in periodes van tekort. Deze dienen zorgvuldig afgewogen te worden om te verhinderen dat ze arme gezinnen (eventueel onbedoeld) zouden discrimineren.
8. Outreaching: het volstaat niet om een pedagogisch beleid te ontwikkelen dat beweert dat iedereen welkom is. Om gelijke toegang te garanderen is het nodig dat men naar gezinnen in armoede toegaat en hun mening, noden en verwachtingen be vraagt. Dat kan door nauw samen te werken met andere diensten (lokaal sociaal beleid, OCMW, werkwinkels, ...).
9. Flexibele openingsuren: gezinnen in armoede zijn vaak werkloos of verrichten vaak arbeid op minder gangbare uren. Openingsuren moeten hier kunnen op inspelen.
10. Diversiteit op de werkvloer: het personeel is representatief voor de omgeving van de voorziening en straalt een warm welkom uit naar iedereen.
11. Samenwerking tussen voorzieningen: de integratie of verregaande samenwerking tussen verschillende voorzieningen over sectorale grenzen heen (vb. opvoeding, onderwijs, zorg, medische preventie, huisvesting, OCMW,...) levert betere resultaten op inzake armoedebestrijding.
12. Ouderbetrokkenheid: luisteren naar ouders van diverse achtergronden dient een expliciet onderdeel van elk pedagogisch beleid te zijn. Dat betekent niet het organiseren van formele vergaderingen, maar wel het luisteren naar elkeen zodat verwachtingen en noden mee de aanpak kunnen beïnvloeden. Warme, informele, persoonlijke contacten zijn belangrijker dan formele vergaderingen.
13. Toegankelijke en betekenisvolle informatie: we mogen er niet vanuit gaan dat de gangbare informatiekanaalen voor iedereen even betekenisvol zijn (bijvoorbeeld folders of Internet). Meertalige en aangepaste informatiekanaalen moeten de concrete vragen van ouders in armoede beantwoorden.

Bibliografie

- Bennett, J. 2012. *The Roma Early Childhood Inclusion Overview Report*. Geneva: OSI, REF & UNICEF. Retrieved from: <http://www.romachildren.com/wp-content/uploads/2010/12/RECI-Overview-final-WEB.pdf>
- Brabant-Delannoy, L., & Lemoine, S. (2009). La note de veille 157. Accueil de la petite enfance: comment continuer à assurer son développement dans le contexte actuel des finances sociales? Paris: Centre d'analyse stratégique.
- Broadhead, P., Meleady, C. & Delgado M.A. 2008. *Children, families and communities. Creating and sustaining integrated services*. Maidenhead: Open University Press.
- Büchel, F. & Spiess, C. K. 2002. *Form der Kinderbetreuung und Arbeitsmarktverhalten von Müttern in West- und Ostdeutschland. Schriftenreihe des Bundesministeriums für Familie, Senioren, Frauen und Jugend. Band 220*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Children in Scotland. 2011. *Working for inclusion: how early childhood education and care and its workforce can help Europe's youngest citizens*. Retrieved from: <http://www.childreninscotland.org.uk/wfi/>
- Council of the European Union. 2011. *Council conclusions on early childhood education and care*. Retrieved from: <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/11/st09/st09424.en11.pdf>
- DECET. 2007. *Making sense of good practices*. Brussels. Retrieved from: <http://www.decet.org/fileadmin/decet-media/publications/Diversity-and-Social-Inclusion.pdf>
- Del Boca, D. 2010. *Child poverty and child well-being in the European Union: policy overview and policy impact analysis. A case study: Italy*. Budapest & Brussels: TARKI-Applica.
- De Graaff, F. & Van Kuelen, A. 2008. *Making the road as we go. Parents and professionals as partners managing diversity in early childhood education*. The Hague: Bernard Van Leer. Retrieved from: http://www.bernardvanleer.org/Making_the_road_as_we_go
- Driessen, G. (2004). A large scale longitudinal study of the utilization and effects of early childhood education and care in The Netherlands. *Early Child Development and Care*, 17(7-8), 667-689.
- Education, Audiovisual and Culture Executive Agency. 2009. *Tackling social and cultural inequalities through early childhood education and care in Europe*. Brussels: EACEA Eurydice.
- Eming Young, M. (2007). *Early childhood development: from measurement to action*. Washington DC: World Bank.
- European Commission. 2006. *Communication on efficiency and equity in European education and training systems*. Retrieved from: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0481:FIN:EN:PDF>
- European Commission. (2011). *Early childhood education and care: providing all our children with the best start for the world of tomorrow*. Brussels: European Commission.
- European Parliament. (2002). *Presidency conclusions. Barcelona European Council. 16 March 2002*. Brussels: European Parliament and Council.
- Felfe, C. and Lalive, R. 2011. *How Does Early Childcare Affect Child Development? Learning from the Children of German Unification*. CESifo Area Conference on Economics of Education: Center for Economics Studies.
- Ghysels, J., & Van Lancker, W. (2011). The unequal benefits of activation: an analysis of the social distribution of family policies among families with young children. *Journal of European Social Policies*, 21, 472-85.
- Hernandez, D. J., Takanishi, R., & Marotz, K. G. (2009). Life circumstances and public policies for young children in immigrant families. *Early Childhood Research Quarterly*, 24(4), 487-501.
- Hofferth, S., & Wissoker, D. (1992). Price, quality and income in child care choice. *Journal of Human Resources*, 27(1), 70-111.
- Lee, I. F. (2006). Illusions of Social Democracy: Early Childhood Educational Voucher Policies in Taiwan In M. Bloch, D. Kennedy, T. Lightfoot & D. Weyenberg (Eds.), *The Child in the World/The World in the Child. Education and the Configuration of a Universal, Modern, and Globalized Childhood*. New York: Palgrave Macmillan.
- Leseman, P. (2002). *Early childhood education and care for children from low-income or minority backgrounds*. Paris: O.E.C.D.
- Moss, P. (2009). There are alternatives. Markets and democratic experimentalism in early childhood education and care. (Vol. 53). The Hague: Bernard Van Leer Foundation.

- Naudeau S., Kataoka N., Valerio A., Neuman M., & Elder K.L. (2011). *An early childhood development guide for policy dialogue and project preparation*. Washington DC: World Bank.
- Noailly, J., Visser, S., & Grout, P. (2007). The impact of market forces on the provision of childcare: insights from the 2005 Childcare Act in the Netherlands. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2006). *Starting Strong II. Early Childhood Education and Care*. Paris: O.E.C.D.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2012). *Starting Strong III. A quality toolbox for early childhood education and care*. Paris: O.E.C.D.
- Organisation for Security and Cooperation in Europe. 2010. *Mapping of participation of Roma and Sinti children in early education processes within the OSCE region*. Retrieved from: <http://www.osce.org/odihr/73874>
- Open Society Institute (2006) *Roma Educational Initiative. Final report prepared for the Education Support Program of the Open Society Institute*. OSI: Budapest.
- Peeters, J. 2010 'The role of ECEC services and professionals in addressing poverty and promoting social inclusion in Early Childhood education and care services in the European Union Countries'. Proceedings of the ChildONE Europe Seminar and Review. Retrieved from: http://www.childoneurope.org/issues/publications/ECEC_Report_rev.pdf
- Peyton, V., Jacobs, A., O'Brien, M., & Roy, C. (2001). Reasons for choosing child care: associations with family factors, quality, and satisfaction. *Early Childhood Research Quarterly*, 16, 191-208.
- Pungello, E., & Kurtz-Costes, B. (1999). Why and how working women choose child care: a review with a focus on infancy. *Developmental Review*, 19, 31-96.
- Pungello, E., & Kurtz-Costes, B. (2000). Working women's selection of care for their infants: a prospective study. *Family Relations*, 49(3), 245-255.
- Roose, R., & De Bie, M. (2003). From participative research to participative practice. A study in youth care. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 13, 475-485.
- Shlay, A., Tran, H., Weinraub, M., & Harmon, M. (2005). Teasing apart the child care conundrum: A factorial analysis of perceptions of child care quality, fair market price and willingness to pay by low-income, African-American parents. *Early Childhood Research Quarterly*, 20, 393-416.
- Skolverket (2007) *Five years with the maximum fee* National Agency for Education, Stockholm. Retrieved from: http://www.skolverket.se/2.3894/in_english/publications
- Sylva, K., Stein, A., Leach, P., Barnes, J., & Malmberg, L. E. (2007). Family and child factors related to the use of non-maternal infant care: An English study. *Early Childhood Research Quarterly*, 26(1), 118-136.
- Unicef Innocenti Research Centre. (2008). *Report Card 8. The child care transition*. Florence: Unicef.
- Vandenbroeck, M. (2011). Diversity in early childhood services. In R. Tremblay, M. Boivin, R. Peters & R. Barr (Eds.), *Encyclopedia on Early Childhood Development [online]* (Vol. 1-6). Montreal: Centre of Excellence for Early Childhood Development.
- Vandenbroeck, M., De Visscher, S., Van Nuffel, K., & Ferla, J. (2008). Mothers' search for infant child care: the dynamic relationship between availability and desirability in a continental European welfare state. *Early Childhood Research Quarterly*, 23(2), 245-258.
- Vandenbroeck, M., Geens, N., & Berten, H. (2013, in press). The impact of policy measures and coaching on availability and accessibility of early child care: A longitudinal study. *International Journal of Social Welfare*.
- Van Lancker, W., & Ghysels, J. (2012). Who benefits? The social distribution of subsidized childcare in Sweden and Flanders. *Acta Sociologica*, 55(2), 125-142.
- Wall, K., & Jose, J. S. (2004). Managing work and care: a difficult challenge for immigrant families. *Social Policy and Administration*, 38(6), 591-621.
- Whalley M. and the Pen Green Centre Team. 2007. *Involving parents in their children's learning*. London: Sage.
- Zachrisson, H. D., Janson, H., & Naerde, A. (2013). Predicting early center care utilization in a context of universal access. *Early Childhood Research Quarterly*, 28(1), 74-82.
- Zylicz, P. O. 2010. 'Where There Are No Pre-schools (WTANP): an educational program fostering self-efficacy in Polish rural areas.' In Tuna, A. & Hayden J. *Early Childhood programs as the doorway to social cohesion*